

UOT 82.09

BƏDİİ MƏTN VƏ ONUN TƏHLİLİ**ƏLİYEV RAFİQ YUSİF oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor*rafig_yusifoglu@mail.ru*Açar sözlər: bədii, mətn, təhlil, ədəbiyyat, dil, filoloji, məzmun, forma*

Bədii mətnin təhlili problemlərindən danışmadan əvvəl, ümumiyyətlə mətn sözünün mənasını açmaq zərurəti ortaya çıxır.

Nədir mətn? Elmi ədəbiyyatşünaslıqda mətn sözü necə şərh olunur? Professor Əziz Mirəhmədovun tərtib etdiyi “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə yazılır: “Mətn – qələmə alınmış hər hansı bir əsər, habelə bir əsərin hissəsi. Mətn həm mətbəə, yaxud daş basması (litoqrafiya) yolu ilə çap olunmuş şəkildə, həm də əlyazması (avtoqraf, yaxud köçürmə surət) halında ola bilər. [1, s.110] “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə mətnin mahiyyəti belə şərh olunur: “Yazılmış və ya çap edilmiş halda olan hər cür nitq [ədəbi əsər, sənəd və i.a., habelə onlardan bir hissə, bir parça”. [2, s.358] Bu şərhərdə mahiyyət bütünlükdə açılmasa belə, müəyyən dəqiqləşmə zərurəti duyulsa belə, terminin mahiyyəti əsasən düzgün şərh edilir. Burada istər-istəməz F.Engelsin “Tərifin elmi yox, metodiki əhəmiyyəti” ilə bağlı qənaətləri yada düşür. “Hər cür nitq”in yazılı variantının mətn olması şübhə doğurmur. Ancaq mətn təkcə hər cür nitqin yazısından ibarət deyil axı. Tətəlim, ərizəni, arayışı, izahatı, tərcümeyi-halı və sair bu kimi yazıları nitq adlandırma bilmərik, ancaq onların da özünəməxsus mətnləri var və burada təəccüblü heç nə yoxdur.

Ədəbiyyatşünaslıqda mətn sözü ilə yanaşı, eyni mənanı bildiren latın mənşəli “tekst” sözündən də istifadə olunur. “Tekstum” sözünün leksik mənası mətn, sözlərin mənacə bir-birinə bağlanması anlamına gəlir. Professor Mikayıl Rəfilinin sözləri ilə desək: “Tekstoloji elmi filologiyinin xüsusi bir sahəsidir ki, əsasən ədəbi əsərlərin mətnini öyrənir. Mətnin tədqiqi, mətnin təhlili tənqid və nəşr etmək məqsədi daşıyır”. [3, s.12] “Mətnaltı”, “podtekst” ifadələri də əslində eyni mənanı verir və bu məsələlərin şərhə xüsusi bir tədqiqat predmeti ola bilər.

Göründüyü kimi, mətni şərtləndirən əsas amil onun yazılı formada olmasıdır. Başqa sözlə, yazı mətnin (əsas fikrin) mövcudluğu formasıdır. Şifahi nitqin, çıxışın, məruzənin məzmunu yazıya köçürüləndə bir növ maddiləşir, mətnə çevrilir. Fikrimizcə, “mətbu”, “mətbuat” sözləri də elə ərəb mənşəli “mətn” sözündən qaynaqlanırlar.

Mətnşünaslıq, tekstologiya terminləri də “mətn” və “tekst” sözlərinin lüğəvi mənalərini özündə ehtiva edir və ədəbiyyatşünaslıq elminin yardımçı sahələrindən birinin mahiyyətini özündə cəmləşdirir və “mətnşünaslıq” “filologiyanın, ədəbi abidələrin və tarixi sənədlərin dəqiq mətnini müəyyənləşdirməklə məşğul olan elm sahəsi” [2, s.358] kimi səciyyələndirilir.

Mətnlər istər məzmununa, istərsə də formasına görə fərqli olduğundan bütün mətnləri bədii mətn hesab etmək olmaz. Bəs nədir bədii mətn? Onu digər mətnlərdən fərqləndirən aparıcı cizgilər nədən ibarətdir?

Bədii əsərlərə aid bütün xüsusiyyətlər elə bədii mətnə də aiddir. Bədii əsərlər necə təhlil edilirsə, elə bədii mətnlər də o cür incələnir, şərh olunur. Ona görə ki, bədii əsər yazıya alınanda bədii mətnə çevrilir. Müəllifin hiss və həyəcanları, düşüncələri, sənətkarlığı bədii mətn vasitəsi ilə digər insanlara çatdırılır. Burada da mətnin bədii sözlərdən ibarət olması, məcazlardan, bədii təsvir vasitələrindən istifadə, poetizmlər, obrazlılıq ən aparıcı cəhətlərdir.

Uzun illərdən bəri bədii mətnin filoloji təhlili ilə bağlı tədqiqatlar aparən, filologiya elmləri doktoru, professor Nina Bolotnovanın fikrincə: “Filoloji təhlilin məqsədi forma və məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi zəminində müəllifin ideya və düşüncələrinin kulturoloji statusunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir”. [4, s.27]

Hər bir mətn fərdi düşüncənin məhsulu olduğu üçün bir-birindən həm məzmun, həm də formaca fərqlənir. Bütün düşüncələr bədii mətn şəklində reallaşır, maddiləşir, onun oxuyanlarda fikir və mülahizə yürütmək imkanı yaradır. Başqa sözlə desək, bütün təhlillər bədii mətnin özündən qaynaqlanır. Bədii mətn ədəbiyyatşünasın, filosofun istinad nöqtəsidir...

Bədii mətni dəyərləndirərkən bütün digər xüsusiyyətlərlə yanaşı, araşdırıcının həssaslığı, duyumu, fərdi yanaşma qabiliyyəti olduqca vacibdir. Təhlilin istiqaməti isə ədəbiyyatşünasın mətnə hansı prizmadan yanaşmasından, ədəbi məramı və məqsədindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Mətn bədii təhlilin, bədii dəyərləndirmənin obyektidir. Mətni dəyərləndirmə təkcə onun müəllifinin yox, eyni zamanda araşdırıcının özünün səviyyəsinin, elmi potensialının, ədəbi zövqünün, dünyagörüşünün göstəricisidir.

Əgər ədəbiyyatşünas bədii mətni dəyərləndirməyi, yaxşını ortababdan, pisdən, hətta adi söz yığımından fərqləndirməyi bacarmırsa, onun yürütdüyü “nəzəri” mülahizələr sabun köpüyü kimi bir şeydir və təbii ki, bu halda heç bir bədii dəyərləndirmədən söhbət belə gedə bilməz. Əgər araşdırıcı adi şeir texnikasını bilmirsə, dilin incəliklərini, mətn daxilindəki məna çalarlarını necə dəyərləndirə bilər? Başqa sözlə desək, ədəbiyyatşünasın təkcə nəzəri yox, həm də praktik hazırlığı olmalıdır. Nəzəri fikir mətnin özündən doğmalıdır. Təəssüf ki, çox zaman bizdə başqa xalqların nəzəri meyarlarına uyğun bədii mətn axtarılır, çalxanan ədəbi proses, yaradıcılıq posesi nehrəsinin yağının yağ, ayrılanın ayrılan olmasını yoxlamaq üçün onun içinə kənardan gətirilən “nəzəri fikir qaşığı” uzadılır ki, burada lazımı səviyyədə bədii dəyərləndirmədən söhbət belə gedə bilməz. Əlbəttə, ədəbiyyatşünasın nəzəri hazırlığı çox vacibdir, lakin təkcə bu, bədii mətni lazımı şəkildə dəyərləndirməyə bəs eləmir. Əsas məsələ nəzəri biliyə sahib olmaq yox, onu tətbiq etməyi bacarmaqdadır. Obrazlı şəkildə desək, hər bir qıfılın öz açarı var. Həmin kilidi açmaq üçün ancaq ona düşən açarı tapmaq lazımdır. Bizdə isə bir açarla bütün qapıları açmaq cəhdi göstərilir... Yaxud əksinə, bir qıfılı açmaq üçün lazımı açarı tapa bilməyənlər gətirdikləri heç nəyə lazım olmayan bir top açarı nümayiş etdirmək cəhdi göstərilir...

Təəssüf ki, çox zaman mətnin özü qalır kənardan, ədəbiyyatşünas uzun-uzadı dəxli olmayan məsələlərdən danışır. Məntdəki müəllif qayəsini, onun əsas fikrini nə şəkildə, hansı vasitələrlə çatdırmaq ustalığını açmaq cəhdi əvəzinə, tədqiqatçı, tənqidçi nəzəri informasiyalarının bolluğunu nümayiş etdirmək sevdasına düşür.

Mətn dəyərləndirilərkən onun meydana gəldiyi sosial-tarixi şəraiti, o dövrün ədəbi mühitini, müəllifin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi nəzərə almaq vacibdir.

Hər mətn sosioloji və eləcə də bədii təhlilə lazımı material verə bilmir. Elə buna görə də tədqiqatçı həmişə hər hansı bir dövrdə yaranan istər mövzu və problematika, istərsə də sənətkarlıq baxımından ən səciyyəvi hesab etdiyi mətnləri tədqiqata cəlb etməyə üstünlük verməlidir. Söz demək imkanı verən elə bədii mətnin özüdür. Mətn istər məzmun, istər forma baxımından nə qədər mükəmməl olarsa, daha ətraflı incələmə, təhlil imkanı yaranar. Təəssüf ki, mükəmməl bədii mətnlə miyanə düşüncələr yığımını bir-birindən fərqləndirməyi bacarmayan araşdırıcılar yetərincədir. Bədii sözlə ümumi sözü bir-birindən fərqləndirməyi bacarmayanlardan incələmə, ümumiləşdirmə, analiz, sintez qabiliyyəti gözləmək nə dərəcədə düzgündür? Poetik duyumu olmayan ədəbiyyatşünas nə qədər nəzəri informasiyaya malik olsa belə, bədii mətni lazımı səviyyədə təhlil edə bilməz. Bir də təkrarlamağı vacib sayırıq ki, nəzəri fikir bədii mətnin özündən qaynaqlanmalıdır. Başqa sözlə desək, damara baxıb, sonra qan almaq lazımdır.

Bədii məntdə yaradıcı insanın hər hansı bir ədəbi mühitdə formalaşan düşüncə tərzini, onu əhatə edən həyat hadisələrinə münasibəti öz əksini tapmış olur. Bütün bunları lazımı səviyyədə nəzərə almadan mətnin alt qatında gizlənən müəllif məramını da görmək mümkün deyildir. Məntəli məna

çox vaxt kül altında işaran közləri xatırladır. Közdən yeni ocaq qalamaq mümkün olduğu kimi, müəllif qayəsini duyan araşdırıcı da bu fikirlər əsasında yeni, orijinal elmi və fəlsəfi qənatlərə gələ bilər və beləliklə də onun hazır mülahizələrdən, reseptlərdən istifadəsinə ehtiyac da qalmaz. Xəstəliyin müalicəsi üçün ən vacib məsələ diaqnoz qoymaq olduğu kimi, bədii mətni də təhlil etməkdən əvvəl onu duymaq çox vacibdir. Orqanizmin tələbatına uyğun olmayan ən bahalı dərmanların faydası olmadığı kimi, bədii mətni dəyərləndirərkən də ən mükəmməl nəzəri qənaətlər belə təhlil prosesinə kömək eləyə bilməz.

Bütöv bir canlı orqanizmi müayinə edib lazımi qənatə, nəticəyə, yekun fikrə gəlmək üçün ayrı-ayrı analizlər aparıldığı kimi, bədii mətnin də kompozisiya bütövlüyünü, məzmun və forma vəhdətini anlamaq məqsədiylə bu tamı yaradan incəliklərin, “küll”ü yaradan “cüz”lərin bədii əsərin strukturundakı yerini və rolunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Bütövün, tamın mahiyyətini qavramaq üçün onu yaradan hissələrin incələnməsi zəruridir. Əslində təhlil elə tamı dərk eləmək üçün onu fikrən hissələrə ayıraraq öyrənmə deməkdir. Çünki analizsiz sintez, təhlilsiz, incələməsiz tam qavrama, dəyərləndirmə də mümkün deyil. Mükəmməl bədii mətnlərdə hər bir detalın, təsvir vasitəsinin, söz sırasının, məntiqi vurğunun, poetik əsərlərdə vəznin, təqtinin, qafiyənin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Çox təəssüf ki, bəzən əsas məsələdən çox, ikinci dərəcəli məsələlərin şərhinə, tamın daha yaxışı qavranılması üçün müəllifin istifadə etdiyi təfərrüatların şərhinə daha çox yer verilir, mahiyyət unudulur. Necə deyərlər, abidənin özündən çox, onun postamentindən danışılır. Müəllifin əsas qayəsini tuta bilməyən tənqidçi, ədəbiyyatşünas səpilən buğdanın, arpanın, darının içərisinə qarışdırılıb yerə atılan mirvariyyə, inciyyə əhəmiyyət verməyib, gözünün ucuyla da baxmayıb özünə lazım olanı dənləyən quşa bənzəyir. Ulu Füzuli demişkən: “Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz”...

Elmi yeniliyi: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfədir ki, bu mövzuda nəzəri məqalə yazılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən tədqiqatçılar və müəllimlər bəhrələnmə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif, 1978, 200 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.
3. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 282 s.
4. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста. М.: Наука, 2009, 520 с.

РЕЗЮМЕ

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТЕКСТ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Алиев Р.Ю.

Ключевые слова: литература, текст, анализ, язык, филология, содержание, форма.

Анализ художественного текста - очень важный вопрос. В статье разъясняется художественный текст, его суть со ссылкой на научные источники. Автор описал принципы анализа текста. При анализе художественного текста рекомендуется обращать особое внимание на интерпретацию того, как используются ведущие элементы, составляющие композицию, а также на форму и содержание.

SUMMARY
LITERARY TEXT AND ITS analysis
Aliyev R.Y.

Key words: *literary, text, analysis, literature, language, philological, content, form*

The analysis of a literary text is a very important issue. This article explains the literary text, its essence, citing scientific sources. The author has described the principles of analyzing the text. When analyzing a literary text, it is recommended to pay special attention to the interpretation of how the leading elements that make up the composition are used, also to form and content.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.02.2021
	Son variant	26.02.2021